

ԵՄՈՅԵ ՄԸ ՀԱՅ ԿԵՆՏՐԱԼԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԲՆՈՒԹԵԱՆ մեծ յիզափոխութեան ժամանակ, մինչ նոյայէն նաւն կ'երեւելէր կը տատանէր՝ մերթ լեռնակուտակ ալիքներէն և մերթ անսանձ հողմերէն, տիեզերաց ճարտարպետն նետեց զայն լերկ և վայրի բարձրաբերձ ժայռի մը վրայ, որուն ոչ միայն Հայրենական աւանդութիւնն՝ այլ և օրէնսդիրն խորայնացող՝ Արարատ անունը կու տայ։ Այս՝ նոյն սարէն ի՛նչ ալեւոր մը մարդկութեան երկրորդ նախահայրն, նոյն սարէն նա Հապետին հետեւեցան սուրբ և անսուրբ կենդանիք, յորոց մաս մը ախորժեցաւ Հոն մնալ, ինկ այլք Հեռագան՝ անձկալով օտար երկրի, օտար անտառաց և կլիմայի մէջ բնակիլ։ Եւ այսպէս աօ՞՞ Սրարատ եղաւ խանձարուքնոր մարդկութեան և նոր կենդանեաց։ Հնգամսանի հեղինակն լոկ մեր ձեռքը տուած է այսպիսի վկայագիր մը՝ ազգային աւանդութեան կնքով դրոյմուած։ Գուցէ՞ զք զայս ևս ծրարէ՞ առաւակեաց ծրարին մէջ, որուն չունինք որիչ պատմական՝ բայց միայն այս պարզ խօսքերը. Բարեկամ, մօտեցիր բանիրուն և քա՛յ՝ քննադատի մը գրասեղանին, իրեն կը յանձնէր Համալի քու կամակոր միտքը և պարզել մեր առաջարկութենէն դուրս եղած խնդիրը, չուզելով չեղիլ մեր նիւթէն և նւ պատակէն։

Անշուտ պատուական ընթերցողն պիտի գուշակէ, թէ անկարելի էր՝ պարզ մի քանի Հայ աշխարհի տեղագրութիւնները Հետազօտելով և պրպտելով՝ հմտանալ մեր երկրի բնիկ ամեն կենդանեաց վրայ։ Եւ թերեւս գոհացուցիչ տեղեկութիւններ կարող էինք տալ անոնց վրայ, եթէ ունենայինք առատ և նմանապէս գոհացուցիչ աղբիւրներ, ի բաց առեալ՝ նախ, մեր նախնեաց այն Հայուադիւտ և Հետաքնին զրական գոհարները՝ երկրորդ՝ մեր երկու մեծարգոյ ինձնեան և Ալիշան Հարց աշխարհագրական հմուտ մատեանքը, երրորդ՝ Մակար Բարխուտարեանց հայկական ընտիր տեղագրութիւնքը և Հուսիկ ուրեմն՝ օտարազգի ճանապարհորդաց ուղեգրութիւնքը, յորոց մեզի կարեւորները քաղելով՝ Հայ Հողին և բուսաբերութեան, չրին և կլիմային արդիւնքը, կազմեց Նոյնը մը հայ կենդանաբանութեան։

Կենդանեաց ծագումը գրող հեղինակն *, երբ իւր մի և նոյն ժանգոտ գրչով՝ համարձակեցաւ բոլոր զգայականութիւնը ևս նկարել, մուտայոց խմբին ապաւինեցաւ, իւր զըրչին օգնութիւն մուրալով մութ նկուղներու մէջ թափառող պարիկէն. սա լսելով՝ կը սկսի իւր խորհրդաւոր կտնդողով թրթռացընել քնարը, ուսկից՝ հեղինակն կը դիւթի՝ և յառաջ կը տանի նորա երգը։ Միթէ՞ Հայն չունի իւր պարիկները կամ յաւերժաբանքն ** երգելու իրենց բնիկ կենդանիները. այո՛, ունի, բայց նոքա յանձն չեն առնուր երգել, և ոչ այլ Գողթան երգիչք, որք երբեմն սիգապանծ դրուատեցին զՎահագն, աւաղեցին Արտաշիտ անցաւոր փառքը և մուշէ՛ և ողբացին Ստիլիան քնքոյ յարին վերքերը. նոքա հիմակ ևս ուրիշ ցաւեր ունին երգելու... ապա ուրեմն թող մեր Նաւապետին անոյշ ձայնը հնչէ իւր Յուշիկներուն միջէն, նկարագրելով մեր երկրին կենդանեաց ճշխութիւնը։

« Թերեւս չկայ երկրի մը որ այնքան բազմաթիւ և բազմազան ջրային թաշտներ ունենայ, ինչպէս Հայաց լճերն և մօրերն։ Այս երբի տեսակ լրշիւղից մէջ անուանի է՝ Կարնոյ շաւքն կամ՝ մօր և ծով (սաղարգ)։ Որոյ թռչնոց հաւկիթներն բաւական էին շրջակայ գեղերու բնակիչները կերակրելու, ըստ վկայութեան մեծի պատմիչն մերոյ, որ կարծեմ՝ քեզի չափազանցութիւն մը երեւնայ. բայց ինչ պիտի բւեւ տեղւոյն անգղիական հիւպատոսարանն և վաճառական գործատանց զրօտաւէր պարոններուն վկայութեանը, որք կը հաւաստեն, թէ տարւոյն կենդանաբեր և դանակին մէջ չամբին բոլորտիքն՝ մինչեւ բաւական հեռու միջոց՝ զրեթէ՛ անընդհատ կը ծածկուին հաւեղինաց երամներով՝ մինչեւ համարձակ ձիազնացութեան արգել ըլլալ։ Այս դայտիւր մէջ (Կարնոյ) համարած են աւելի քան 200 տեսակ թռչնոց, շատն ջրային։ Գրեթէ՛ ըսմանդակ ինչնական ցիղից չորսին երեքն ճանչցուած են ի Հայս, մանաւանդ բարձրաւորեւ, մաշկուտեւ, ճնճկուց ցեղքն, և զիշահուք և և այլն։

Մեծարգոյ Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշան իւր համառօտ թռչնաբանութեամբ ցոյց կու տայ՝ թէ որքան բազմաթիւ էին մեր երկրին թռչունքը. բայց ոչ այնչափ անոնց բազմութեան վրայ մարդ կը սքանչանայ, որչափ անոնց գեղեցկութեան վրայ։

* Տարուին։

** Հմմտ. Հին հաւատք հայոց. (Վ. Հ. Ղ. Ալիշան), էջ 305։

Արշակունի և արծրունի ցեղերուն բնա-
գրոյմ բարձրաթոիչ հաւն՝ տակաւին մոռա-
ցած չէ իւր բնաշխարհը. երբեմն կ'առան-
ձնանայ Մասիսի ժայռերուն լոխի անձնաց
մէջ, երբեմն կը բարձրանայ կը կարտուի ամ-
պերուն մէջ, ուսկից իւր սուր աչուրները
կը բռնեւէ որսին վրայ: Ականաւտն՝ մը
գարմանցմամբ կը զրէ մեր աշխարհի արծիւ-
ներուն վրայ: « Մեծամեծ արծիւք կը թռչին
Արարատայ չորս կողմը, անհանգստեղ և
աշտաբեկք. այդչափ թուատարած մեծութիւն
ունեցող թռչուններ երբեք տեղ մը տեսած
չեմ »: Եւ իրօք այնքան մեծ են, որ մինչեւ
անցամ՝ կը յանդգնին յափտակել գողչուկ-
ներուն մանուկները և գտնուկները:

Սոր ընկեր և բարուք նման, բայց տես-
քով աւելի աւաւոր թռչունն, նմանապէս իւր
հրաժեշտի ողջոյնը չէ տուած մեր երկրին.
այն թռչունն զոր Հրայի և Արիսի կը նուի-
րէ զիցապաշտն, որ կովկաս լեռանց վրայ
Արամագղէն կապուած հրազող Պոռմեթե-
սին լեարդը կը կրծէ, որուն վրայ կրօնամոլ
եգիպտացիներ կը գուրգուրայ, և որ վերջա-
պէս Անգեղոտն մեծ զեղին նախարարն՝ Ի-
րին գերգաստանին սեփականներ է նորա ա-
նունք:

Սաոնց նման ուրիշ յափտակիչ հաւեր կը
խլուին մեր կողմերը, ինչպէս Եփեսոսի,
Վարազահաւ, Կործ կամ Լաշահաւ, Շահէն,
Բաղէ, և այլն. բայց յետինն ոչ միայն կը
սիրուի՝ այլ և առանձին նկարագրութեան ևս
արժանի է: Ինչպէս արեւմտեան արջայա-
զանց և իշխանազանց սովորական զուարճու-
թիւններէ մին էր՝ բազէով որսի երթալն,
այսպէս նաեւ հայ արքունեաց և իշխանազանց
մէջ: Արշակունեաց ժամանակ՝ աւագ նախա-
րարներէ մի քանին թագաւորին որսի բա-
զէները կրելու պատուաւոր պաշտօնն ունէին,
մանաւանդ իրենց վառվառն երիտասարդ
որդիքն, ինչպէս Արարատայ դաշտը նկա-
րագրող պատմիչն կը զրէ. « Եւ շատք ի
մանր մանկանց նախարարաց որդեղն՝ դառ-
տիարակց և ծառայուք, զայլ և այլ սեռս
ի թռչնոցն որսացեալ բազէիւք, դարձեալ
բերիցին ի յանուշ ընթրեաց ուրախութեան,
և այսպէս առցեալք իւրաքանչիւր որսով
զման ուրախացեալք ** » . և այս պատմութեան
խակ այն նախարարք Բագեղանիք կոչուեցան***:

Բագէին մերձաւոր գիշատիչ թռչունն Յին՝
կը տեսնեմք Արարատայ, Արցախու և Կի-
լիկիոյ գաւառներուն մէջ, որ իւր սակաւ օգ-
տակարութեան հետ ունի մեծամեծ վնաս-
ներ. վառն գի եթէ մէկ կողմէն մշակութեան
վնասակար անասունները կը ջարդէ, միւս
կողմէն բազմաթիւ օգտակար թռչնիկներ կը
հայալեւէ կամ կը յօշոտէ:

Բայց այսպէս չէ արքունի Բուէն, որ Հա-
յաստանի անտառաց մէջ գիշերները իւր զոռն
զոռն լալական ձայնը հնչեցընելով, անինայ
կը գիշատէ հայ մշակին բուսաբերութեան
վնասակար կենդանիները:

Յանկարծ միտքս կը թռչի Արցախու կոյս
անտառաց մէջ, ուր սեւափնեայ թռչուն
մ'է, որ իմ հետաքրքրութիւնս կը գրաւէ.
աշտաբեկ նա օձապաղոյս զուգահեռական
գիծ մը քաշելով, կը բարձրանայ բազմադա-
րեան աւելու ծառի մը վրայ, կանգ կ'առ-
նու, իրեն գորտուր կտցով կը ծակէ ծառը
և լեզուն դուրս կը թողու, մըլիւնք աշտաբեկ
և շուարած՝ ծառին ճեղքերէն դուրս ելնելով՝
կը դիպուին նորա յորձնուտ լեզուին վրայ,
և խորամանկ թռչունն իսկոյն լեզուն ներս
քաշելով խեղճ միջատները կը կլլէ: Բայց
իրմէ աւելի վարպետ և շարանճի է նորա
միւս ընկերն*, որ զմեզ ալ աւելի կը զար-
մացրնէ. մի քանի անգամ կը զարնէ կտցով
ծառին, և շուտ մը կը թաքչի, նոյն աղա-
ղակէն հագիւ թէ միամիտ մըլիւնն բոյնէն
դուրս կ'ելլէ, մէկէն կը յարձակի վրան և
զայն կը լափէ: Արցախու բնակիչք այս եր-
կու խորամանկ թռչունները Կտցահար կամ
Ծառակուտկուտ կը կոչեն:

Կտցահարք մինչ իրենց վարպետութեամբ
մեր ծիծաղը կը շարժեն, անդին գիշերաւոր
հաւ մը՝ Անոյ կիսակործան աւերակաց վրայ
թառած՝ մահազուշակ ողբերգովն կը տխրե-
ցնէ զմարդ և կարծես սե քօղ մը կը տա-
րածէ գիշերուան տխուր լուծեան վրայ:
Դա այն թռչունն է՝ որ մեր կողմերը գեղե-
ցիկ փետրաքարք պատմուածն մը կը զգէնու,
այն հաւը** որուն կերպարանքը կ'առնու
մերթ Ոլիմպոսի գոռոգ իշխեցող « Հայրն առ-
տուածոց և մարդկան »: Սակայն թողլով
այդ տխուր հաւը, և հեռանալով աւերակ-
ներէն և ծաղրական հեթանոս յաստուածնե-
րէն, մտնենք դարձեալ անտառաց մէջ:

* Շահնար. Ողեռորդիան ընդ Հայաստան
Ողեռիոյ:

** Ղազար փարպեցի 27:

*** Տակաւին կը գտնուին Արարատայ և Կար-
նայ կողմերը ընտիր բազէներ, որոնցմէ որսոր-

դու թեան լաւ կրթուածն մինչեւ 300 ֆրանգ
կ'արժէ. ինչպէս եւրօպացի ճանապարհորդ մը
կը զրէ (Vital Guinet. « La Turquie d'Asie » 1895.
Հատ. Ա. էջ 153):

* Կանաւ փայտփոր:

** Կհաւ:

Առաւօտ է . ահաւասիկ մեր դիմացը կ'եննէ գուարթատեսիլ հաւ մը , մերթ զլինին վրայ կը բանայ հովահար մը , մերթ կը բոցէ զայն , կարծես առաւօտեան աստղը կը բարեւէ . միշտ կը շարժի , միշտ ահաբեկ կը դողգըլ-դայ : Սորա հայրենիքն՝ չէ՛ միայն Պոնտոս , այլ և Արարատ և Վիլիկիա , Արցախ և Սիւնիք : Սա նազելի համարուած է տեւքով և բարբով . եզրպատացիներէն կը մեծարի , և ի մեզ կը հանդիսանայ եղբայրիրութեան օրինակ և ուրախութեան նշանակ . անշուշտ գուշակեցիր ընթերցող թէ Յուպոյն է սա : Մինչդեռ կը զմայլի՜նք Յուպոյին գոյնզգոյն փետրոց և գեղանի ցգուններուն վրայ , աշխոյժ թռչնիկ մը կարծես բոլորովին օտար մեր աշխարհին՝ շուարած , օդոյ մէջ իւր թըռիչներով շարժական լարիւրինթոսներ կը գծէ : Միծառն է սա , զոր ուսմին կաթոգին կը սիրէ , և ամենայն խնամք կը տանի՝ վախ՛նալով թէ մի գուցէ իրեն կողմէն ծիծն խայթելով , կաթէ գրէկ կենդանին . և աստի գուցէ հայկական քեջուշ անուամբ կոչուած է Միծառն . յիծ — անեղ :

Շարադարեղի

Հ. ՄԻՄԻՆ Ե.

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Ի ԹՐԵՍ ԵՒ Ի ՎԻԵՆԱ

(1776—97)

(Շար. տես էջ 60)

ՎԻԵՆԱՅԻ Միիթարեան ուխտին տպարանն և տպագրութիւնը , որ այնչափ փայլ պիտի յաւելուն ժամանակաւ ազգային այս պարտեստին , խիստ չափաւոր սկզբնաւորութիւն մը ունեցան ի թրեստ :

Նոր մենաստան մը ի թրեստ հաստաւ տեղաւ եռանկեամբ , հազիւ երկու տարի անցեր էր իրենց նոր հաստատուելուն վրայ , առանց լքանելու ոչ նիւթական միջոցաց պակսութենէ և ոչ իրաց և զիպուածոց ձախող պարագաներէ , փութացին իրենց համար մանաւոր տպարան մը ունենալու աշխատու-

թեան ետեւէ ըլլալ , որուն արտունութիւնն և կայսերական հրամանագիրն բնղունելով յաւտրիական պետութենէ , երկու տեսակ գիր ձուլել տուին , նոր հայրերու և մարց վրայ , բոլորգիր և նօտր , իրենց ամէն կարեւոր պարագայիւք , զլիսագիրներով և ծաղկաբոց , և սկսան տպագրութեան գործով զբաղիլ :

Առաջին հրատարակութիւնն՝ ոտանաւոր գրուած մ'է ի պատիւ՝ իրենց մենաստանին օգնականութեան և պաշտպանող ձեռք կարկառող կայսեր , մեծագիր երես մը միայն : Բուն առաջին երկասիրութիւն , 1776ին եղած է . և խորագիր կը կրէ . “ Յորդորակ առ պաշտօնասիրութիւն սրբոյ Աստուածա՝ ծնի ” : Եւ ի յառաջանին կը ծանուցանեն երախտապարս սրտի , թէ . . . “ Կոմեցաք զի առաջին պտուղ տպարանին լինիցի ի պաւտի սրբոյ Աստուածամօրն , իբր ցոյց երախտագիտութեան մերոյ առ նա վասն այցիւլութեան , զոր հաւասարմբ միջնորդութեամբ նորա արարեալ մեզ Աստուծոյ ” :

Առաջին տարիներն բոլորովին տարրական և ամենանշան տեսակներ հրատարակուեցան իրենց տպարանէն . և գտնուած զիրբերնուն մէջ կարելի չէր աւելի բան մը յուսալ . բայց 1783ին և հետեւորդ տարիներու մէջ աւելի կարեւոր և հետաքննական երկասիրութիւնք ալ կ'ընծայուէին , յորոց ոմանք միաբանից թարգմանութիւնք էին , և այլք աշխարհիկ ծանօթից և բարերարաց . ինչպէս Թռչողք զՊիկնաց , Քաղաքապետութեան գիրք ի 1783 , և հետեւեալ տարւոյն մէջ Եզուրոսի առակք , Վիպասանոգրիս Ամերիկոյ , Տնօրեհոգիս մարդկային կենաց , և քիչ շատ գործունէութեամբ կը շարունակեն մինչեւ 1809 , յորում Անտարան մը միայն հրատարակուած կը գտնենք իրենց տպարանէն :

Թէ՛ Եւրոպոյի քաղաքական զիրքէն և պատերազմներէն թրեստ քաղաքին ձեռքէ ձեռք անցնելէն , և թէ՛ դրամական անձկութենէ կը բռնապատուին Միիթարեանը ունեցածնին չունեցածնին թողուլ ու երթալ ապաստանիլ ի Վիեննա մայրաքաղաք , կայսերական գերդատանին անմիջական հովանաւորութեան տակ . կը ստանան վանք , բնակութիւն , հան-